

Niklai Patrícia Dominika

Az iskoláztatási kötelezettség teljesítésének biztosításáról szóló 1921. évi XXX. törvénycikk és a tankötelezettség megvalósításának baranyai gyakorlata

„[A]z utóbbi negyedszázadban már állandó volt a törekvés arra is, hogy a törvényeinkben úgynevezett tankötelezettség, helyesebben a törvényben meghatározott korú gyermekek iskolabajáratásának – iskoláztatásának – kötelessége hatékonyabban érvényesíthetők, az e tekintetben tudatosan vagy könnyelműen vétők mulasztása vagy cselekedete szigorúbb megtorlásban részesíthetők, és ennek folyományaként az iskolamulasztások eseteinek száma csökkentessék.”²

A tankötelezettség modern értelemben vett formájának kialakítása 1868-ban elvi szinten, majd a 19. század végén gyakorlati vonatkozásban is kezdetét vette, végül a nyolcosztályos elemi oktatás bevezetésével kristályosodott ki a ma is alkalmazott rendszer. Korábban megjelent tanulmányaimban jogtörténelmi szempontból megközelítve és levéltári esetekkel gazdagítva vizsgáltam ehhez a folyamathoz kapcsolódóan a népoktatásról szóló 1868. évi XXXVIII. törvénycikket, az iskoláztatási kötelezettség teljesítésének biztosításáról szóló 1921. évi XXX. törvénycikket, az iskolai kötelezettségről és a nyolcosztályos népiskoláról szóló 1940. évi XX. törvénycikket és annak miniszteri indoklását, valamint több vallás- és közoktatásügyi miniszteri rendeletet.³

Tanulmányomban a fenti források közül a hangsúly az 1921. évi XXX. törvénycikkre helyeződik, ennek végrehajtása során az elsődleges vizsgálati szempontot annak feltárása jelenti, hogy a gyermekek által a családi gazdaságban végzett munka mennyiben befolyásolta a tankötelezettség teljesítését. A jogszabályi környezet érvényesülésének, illetve a hétköznapi életben kifejtett hatásának feltárásához a Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Vármegyei Levéltárának tanfelügyelőségi iratai jelentik az alapot. A tanulmány ennek megfelelően nem a – jogtörténelmi szempontból ezen a területen egyébként is hiányos – szakirodalom szintetizálására, hanem a jogszabály elemzésére és az azon alapuló baranyai gyakorlat elemzésére törekszik.

Az 1921. évi XXX. törvénycikk előzményeként szükséges kitérni a népiskolai közoktatás tárgyában meg-

alkotott 1868. évi XXXVIII. törvénycikkre, amely hazánkban először írta elő az általános tankötelezettséget, amelyet fiúkra és lányokra egyaránt alkalmazni kellett. A tanköteles kor 6-tól 12 éves korig tartott, ezt minden nap elemi iskolában kellett teljesíteni, majd a gyermekeknek 15 éves korukig ismétlődő iskolába kellett járniuk. Az iskolafenntartók körének széles meghatározása is azt az elképzelést támogatta, hogy a tankötelezettséget minél tágabb réteg számára biztosíthassák. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy lényegtelen volt, ki a fenntartó (egyház, község, állam, egyesület, magánszemély), de legyen minél több iskola, ahova a gyermekeket el tudják helyezni anélkül, hogy azok túlzásfolttá válnának. Az elgondolás azonban nem feltétlenül valósult meg mindenhol, így például Pécs polgármestere, Majorossy Imre 1898. február 20-án kelt levelében arról számolt be, hogy a város iskoláiban egy osztályba 80–100 gyermek jut, és a bővítést – akár tanterem, akár tanerő tekintetében – nem engedhetik meg maguknak.⁴

A tankötelezettség betartása érdekében mind az állami, mind az egyházi tanügyi igazgatás szervei kötelesek voltak fellépni. A jogalkotói szándék arra irányult, hogy a szülők ne azért írassák gyermeküket felekezeti iskolába vagy döntsenek a házitanító alkalmazása mellett, hogy ezzel bújjanak ki a tankötelezettség tényleges teljesítése alól. Így a népoktatási törvény 6. §-a előírta, hogy az „iskolai hatóságok is kötelesek ügyelni, hogy az ily gyermekek [értsd minden gyermek, függetlenül attól, hol teljesíti a tankötelezettséget] legalább is oly oktatásban részesüljenek, minőt a törvény szerint berendezett nyilvános elemi népiskolában nyerhetnének, és a kötelezett évek tartamáig taníttassanak”. Ezzel megerősítették a tankötelezettség időtartamának fontosságát, és hangsúlyt helyeztek az oktatás minőségének biztosítására, amelyet alátámasztott a következő szakasz rendelkezése, miszerint „[a] háznál tanult növendékek kötelesek évenként vizsgát tenni le valamely megfelelő nyilvános tanintézet illető tanítói előtt”. A népoktatási intézetekre vonatkozó szabályok kialakítása során igyekeztek biztosítani a kereteit annak, hogy a megfelelő tartalmú és időtartamú oktatás biztosítva legyen minden tanköteles gyermek számára, bármely intézményi formát veszik is igénybe szülei, továbbá akkor is, ha úgy döntenek, hogy magánúton gondoskodnak a gyermekük oktatásáról. Ez utóbbi esetben a gyermekek kötelesek voltak vizsgát tenni nyilvános tanintézet tanítói előtt, a szülők kötelessége pedig „erről a helybeli iskolai széknek bélyegmentes bizonyítványt előmutatni” (6. §).

A hatóságok mellett természetesen a szülőknek is tevékenyen közre kellett működni. A törvény 1. §-a meghatározta, hogy a tanköteles kor idejére

„Minden szülő vagy gyám, ide értve azokat is, kiknek házában gyermekek mint mestertanítványok vagy házi szolgák tartatnak, kötelesek gyermekeiket vagy gyámoltjaikat (ha – ahogyan a korábban megfogalmazottak szerint arra lehetőségük volt – nevelésökről a háznál vagy magán tanintézetben nem gondoskodtak) nyilvános iskolába járattatni”.

Ez deklarálta a szülők mellett a gyámok köteleességét is, továbbá említést tett azokról, akik iparostanonc-képzésben mesterként működtek.

A tankötelezettség elmulasztása esetére kilátásba helyezett szankciókat fokozatosan kellett alkalmazni a szülőkkel szemben, annak érdekében, hogy gyermekeiket iskolába járassák. Ennek indoka az lehetett, hogy nagyobb érdek fűződött a gyermek oktatásában való részvételének előmozdításához, mint a szülő megbüntetéséhez. Ennek értelmében, „ha a szülő (gyám vagy gazda) a tankötelezett növendékét az iskolától visszatartja: ebbeli köteleességének teljesítésére komolyan figyelmeztetendő”. Tehát elsőként egy erkölcsi célzatú intést alkalmaztak, ha az nem volt elegendő, további következményként pénzbüntetések következtek:

„És ha az e célra szolgálható erkölcsi eszközök felhasználása sikertelennek bizonyulna be, s a tankötelezett növendék az iskolától továbbra is visszatartatnék: a köteleességét ekként teljesíteni nem akaró szülő (gyám vagy gazda) első ízben 50 kr-ra, második ízben 1 forint-ra, harmadik ízben 2 frtra, negyedik ízben 4 frtra büntetessék, az iskolai pénztár javára”.

Amennyiben az anyagi szankciók sem érték el a kívánt hatást, akkor az iskolaszék feljelentésére a hatóság gyám kirendelését kezdeményezhette a gyermek számára (4. §).

Bár az 1868. évi népoktatási törvény már elég széleskörűen rendezte a tanköteleesség teljesítésének részleteit és elmulasztásának következményeit, az elkövetkező évtizedekben nem feltétlenül jutott érvényre mindenhol a hatása. A gyermekek kimaradása az iskolából több körülményre volt visszavezethető, így például a mezőgazdasággal foglalkozó területeken a munkálatokban való részvételre, amelyről a továbbiakban részletesen lesz szó. Az első világháború idején az iskolák helyzete is nehéz volt, több esetben épületeikben katonákat szállásoltak el, a tanítók bevonultak. A baranyai levéltári források alapján tudjuk, hogy például Sásd római katolikus elemi iskolájában hátráltatta az iskola munkáját, hogy az iskolaépületet a katonaság igénybe vette.⁵

Láthatjuk, hogy ilyen időkben nem feltétlenül csak a szülőn vagy a gyermekén múlt, ha nem járt iskolába, hanem több körülmény (háború, járvány) együttes következménye volt. Mégis hozzá kell tenni, hogy az 1912-re vonatkozó felmérések alapján a tanköteles korú gyermekek igen nagy száma, nagyjából 10%-a nem iratkozott be az iskolába. Az idősebb gyermekek nagyobb mértékű bevonását a család gazdasági tevékenységébe támaszthatja alá az, hogy ez az arány a 12–14 éves gyermekek körében magasabb volt, mint a 6–11 éves korosztályban. Az 1868. évi népoktatási törvény szankciórendszerének elégtelenségére utal, hogy az igazolatlan mulasztások okán kiszabott bírságok kevesebb mint 2%-át hajtották be.⁶

Bár a tankötelezettség elméleti deklarálása megtörtént 1868-ban, a gyakorlati megvalósítás – az előzőekben érintőlegesen bemutatott körülményekből adódóan – váratott magára. A család szempontjából nehezítő körülményként merült fel, hogy ősszel és tavasszal szükség volt a gyer-

mekre, elsősorban a mezőgazdasági munkák során, télen pedig nem volt elég pénz megfelelő meleg ruhára. Ez elsősorban nem a városokat, illetve az iparban dolgozó réteg gyermekeit érintette, hanem a kevesebb lakosú vidéki települések körében jelentkezett. A korszak kultúrpolitikájában kritikaként fogalmazódott meg a falusi lakosságnak, hogy „[a] tanköteles gyermekek gazdasági foglalkoztatásával s így az iskolakerüléssel maga is nagy akadályokat gördít a saját művelése elé”.⁷ Tevékeny megoldás kidolgozására az első világháborút követően került sor, amikor a kultúrpolitikuskok felismerték, hogy a megelőző évtizedekben hozott rendelkezések „elméletileg tökéletesek, a gyakorlatban azonban elégtelenek”.⁸

Kornis Gyula 1921-ben szintén rávilágított a népoktatási törvény és az abban előírt tankötelezettség megvalósításának hiányos voltára. Felhívta a figyelmet arra, hogy a főváros tekintetében már pontos összeírás sem készült az utóbbi időben a tanköteles gyermekekről, mert „ha beiskolázásra kényszerítének őket, befogadásukra nem volna elég iskolahelyiség”.⁹

Budapest helyzetéről ilyen tekintetben az 1921. évi XXX. törvénycikk indokolása is megemlékezett, a kultúrpolitika fő irányvonalának figyelmét mégis a vidéki, különösen a falusi és tanyai lakosságnak szentelték a korszakban – ezt támasztja alá mind Kornis írása, mind Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszter tevékenysége az 1920-as évek második felében. A fentiekből következően annak érdekében, hogy ezt a helyzetet feloldják, az iskoláztatást megfelelően biztosítsák, két irányban volt szükséges lépéseket tenni: egyrészt az iskolába járás elmulasztásához szankciókat kellett fűzni, másrészt fejleszteni kellett az oktatásügyi intézményrendszert, hogy legyen kellő mennyiségű és színvonalú iskola, ahol a tankötelesek oktathatók. Jelen tanulmányom e folyamat első lépésének feltárására törekszik, elsődlegesen a jogszabályi rendelkezések és a baranyai gyakorlat alapján, míg az intézményrendszer fejlesztése további tanulmányaimnak a tárgya.¹⁰

A sorrendet tekintve célszerűbbnek mutatkozott a tankötelezettség kikényszerítésével kezdeni az intézkedések sorát. A gazdasági helyzet bizonytalansága egyelőre nem tette lehetővé az iskolák bővítését, valamint az iskolalátogatás hiányos teljesítése miatt egyébként sem volt akkora telítettség az intézményekben, mint az indokolt lett volna. Ebből következően előbb szükséges volt a tankötelezettség egyértelmű körülhatárolása és teljesítése elmulasztásának szankcionálása. Ez megjelent az 1921. évi XXX. törvénycikk indokolásában, amely úgy fogalmazott, hogy

„[h]a az összes, iskolaköteles korban levő gyermekek gondviselői köteleességük teljesítésére lesznek szoríthatók, akkor fog csak az iskolaszükséglet valóban jelentkezni, s a közoktatási kormány az állam pénzügyi helyzetének megszilárdulása után is csak abban az esetben lesz képes a nép legszélesebb rétegeit felölelő iskolai programot megvalósítani.”¹¹

Vass József vallás- és közoktatásügyi miniszter¹² nevéhez kötődik az 1921. évi XXX. törvénycikk az iskoláztatási kötelezettség teljesítésének biztosításáról, amely rész-

letesebben szabályozta a tankötelezettség teljesítésének elmulasztását. A törvény indokolása a magyarság kultúrfölényének eszméjét írta körül; ez ideológiai háttérként Klebelsberg Kunó idején bontakozott ki, de a trianoni döntést követően már itt megjelent. A kultúrfölény lényege abban állt, hogy Magyarország helyzetét a környező népekkel szemben a kultúra színvonalának emelésével erősítheti meg, azaz a revíziós célok, az elszakított területekkel országhatáron kívülre került magyarok és a határon belül élő nemzetiségek megtartása, továbbá általában a magyarok erősödése akkor lesz elérhető, ha Európának be tudja bizonyítani, hogy magasabb kulturális és szellemi szinten áll, mint a szomszédos országok.¹³ Ezzel az ideológiai alappal összecsengett az elemi oktatás szerepének növelése és a tankötelezettség megvalósításának biztosítása. Annak érdekében, hogy az ország „kulturális fölénye az őt környező, elnyomására törő népekkel szemben kétségtelen” legyen, szükséges az iskoláztatásról való gondoskodás, mégpedig ennek egyik hatékony eszköze – a kellő számú iskola mellett – a tankötelezettség teljesítése, annak kikényszerítése: „Ha az elemi műveltség általánosítását akarjuk elérni, az iskoláztatási köteleesség érvényre emeléséről s a népoktatási intézmények fejlesztéséről kell gondoskodni.”¹⁴

A törvény 1. §-a az 1868. évi népoktatási törvénnyel összhangban megerősítette, ugyanakkor pontosította és részletezte a tankötelezettség tartamát azzal, hogy

„Minden gyermek gondviselője (szülő, gyám, gazda) – amennyiben ezen törvény kivételt nem tesz – köteles a gondviselése alatt álló gyermeket a gyermek hatodik életévének betöltését követő kilenc tanéven át nyilvános iskolai oktatásban, még pedig hat tanéven át elemi népiskolai, továbbá három tanéven át továbbképző (ismétlő) népiskolai oktatásban részesíteni.”

A tankötelezettség magában foglalta a vallásos nevelés eszméjéből következően a vasárnapi istentisztelet látogatásának kötelezettségét is. Ezzel a tankötelezettség időtartamában és felosztásában nem történt változás, hanem pontosításra került sor a korábbi évtizedek gyakorlatán alapulva: a népoktatási törvény az iskolalátogatási kötelezettséget a 6. illetve a 12. és 15. életév betöltéséhez kötötte, amely azzal a következménnyel járt, hogy adott esetben a szülők évközben kivették gyermeküket az iskolából, amint a megadott életkort betöltötte. A tankötelezettség szellemiségével ugyanakkor ez nem találkozott, ennek tisztázására az 1921. évi XXX. törvénycikk a 6. életév betöltését követő kilenc (hat elemi és három továbbképző iskolai) tanévben határozta meg az időtartamot.¹⁵ Az iskolaköteles életkor megállapításakor a gazdasági életre tekintettel fűzte hozzá azt a kiegészítést a törvény indokolása, hogy a testileg és szellemileg fejlett gyermeket 6. életévének betöltése előtt legfeljebb négy hónappal beírathassa az iskolába a szülő; ezáltal értelemszerűen tankötelezettségének vége is négy hónappal korábban következik be, ennyivel hamarabb becsatlakozhat a család fenntartásába.

Hasonlóan változatlan maradt a tankötelezettséghez kapcsolódó iskolaválasztás joga. A 4. § alapján a szülő,

gondviselő döntésén múlt, hogy az iskoláztatási köteleesség alatt álló gyermeket lakóhelyén vagy más községben írta-e be az iskolába, ugyanígy az is, hogy az iskola jellegét tekintve felekezeti, állami, községi, egyesületi vagy magán fenntartású iskolát választ. E választási szabadság a szülő jogaként jelent meg emellett, hogy az iskoláztatás a gyermekével szemben fennálló kötelezettségeit bővítette. A törvény következő szakaszai (5–7. §) a kivételeket nevesítették, amely két esetkört foglalt magába: a nyilvános iskola látogatása alóli felmentést és az abból való kizárást. A nyilvános iskola jellegének megválasztásával szemben ezen két eset megállapítása a tanfelügyelő hatáskörébe tartozott, nem pedig a szülő döntésén múlt. A felmentésre három körülmény adhatott okot: egyrészt az, ha a gyermek otthon vagy magánintézetben megfelelő oktatásban részesül, ebben az esetben is a nyilvános intézményben való vizsgázás követelményének fenntartásával és azzal, hogyha a vizsgán nem megfelelően teljesít, e felmentését elveszíti, és nyilvános iskolába köteles járni; másrészt ha a gyermek testileg vagy szellemileg hátramaradt; harmadrészt, ha az iskolába járás a gyermek egészségét vagy biztonságát veszélyezteti – az utóbbi két esetben a vallás- és közoktatásügyi miniszter hatáskörébe lett meghatározva az idetartozók oktatásának rendeleti úton való rendezése. Hasonlóan a felmentés második két esetéhez, a kizárás minden esete (1. olyan szervi fogyatkozása van, amely a tanulmányokban való normális előhaladást lehetetlenné teszi, 2. ragályos vagy undort keltő betegségben szenved, 3. elmebeteg vagy tompa elméjű, 4. a többi gyermek erkölcsiségét veszélyezteti) a vallás- és közoktatásügyi miniszter hatáskörébe tartozott. A fentiek alapján megállapítható, hogy a jogpolitikai szándék arra irányult, hogy a kivételek meghatározása se azt szolgálja, hogy egyes gyermekek az oktatásból kimaradjanak, hanem azt, hogy körülményeiknek megfelelően részesüljenek tanítással.

A törvény lehetővé tette, hogy a gondviselő által be nem íratott gyermekeket az illetékes iskolai hatóság hivatalból beírassa az iskolába.¹⁶ Ennek első esete az volt, ha az otthon vagy magánintézetben tanuló gyermek – aki számára továbbra is elő volt írva, hogy köteles nyilvános intézet tanítói előtt vizsgát tenni – az éves vizsgán alacsonyabban teljesített, mint a nyilvános iskolába járók számára előírt szint. A második esetet az jelentette, ha a szülő vagy gondviselő nem íratta be gyermekét nyilvános iskolába és nem is igazolta, hogy más módon gondoskodik a gyermeke tanításáról; ekkor a szülőt először határidő tűzésével felhívták ennek teljesítésére, majd amennyiben a megadott határidőn belül nem intézkedett, őt a hatóság pénzbüntetéssel, illetve behajthatatlansága esetén elzárással büntette, ezt követően a községi előljárással megkeresésére az illetékes elsőfokú iskolai hatóság hivatalból beírta a gyermeket az iskolába. Ha a hivatalból beírt gyermek a tanév folyamán igazolatlanul mulasztott, gondviselőjével szemben alkalmazható volt pénzbírság, illetve elzárás, azzal, hogy ekkor intésnek nem volt helye (8. §). Ez a fokozatosság azt a célt szolgálta, hogy elsőként a gondviselő maga tegyen eleget köteletségének, ha ez azonban nem teljesülne, a büntetés elszenvédésével se tarthassa a gyermeket az iskolán kívül – akár a büntetés-

sel szemben a gyermek munkaerejéhez fűződő nagyobb érdek reményében –, hanem ebben az esetben az iskolai hatóság írathassa be.

A végrehajtás hatékonyságának elősegítésére irányult a 9. §-ban foglalt rendelkezés, amelynek alapján a tanköteles gyermekek igazolatlan mulasztásáról a tanév első két hónapjában hetente, majd kéthetente kimutatást kellett készíteni. Ez jelentette az alapot arra, hogy a gondnokság, illetve az iskolaszék mint elsőfokú iskolai hatóság megintse és írásban felhívja a gyermek gondviselőjét arra, hogy a rendes iskolalátogatásról azonnal gondoskodjon. Amennyiben a gyermek a tanév folyamán másodszor is igazolatlanul mulasztott, a gondviselőre a községi előjáróság pénzbírságot szabott ki, amelynek összegét a mulasztások számához igazodva egyre súlyosabb mértékkel a törvény pontosan meghatározta. A negyedik igazolatlan mulasztás már a gondviselő által elkövetett kihágásnak minősült, és hatszáz koronáig terjedő pénzbüntetéssel volt büntetendő, amely behajthatatlanság esetében elzárásra is átváltoztatható volt. Amennyiben két éven belül ismét megvalósította ezt a kihágást, büntetése egy hónapig terjedő elzárás és hatszáz koronáig terjedő pénzbüntetés volt (10. §).

A törvény rendelkezései előrelépésnek tekinthetők abban az értelemben, hogy már rendelkeztek arról is, mi történjen a tankötelezettség elmulasztása okán behajtott bírságokkal. A 14. § szerint azok

„teljes egészükben az iskolába járó szegény gyermekek segélyezésére fordítandók, még pedig azon község szegény tanulói javára, amely községből azok behajtottak. A befolyt összegek felhasználásáról kötelesek az elsőfokú iskolai hatóságok minden tanítási év végén szabályszerű számadásban a közigazgatási bizottságnak elszámolni. A segélyezés szükségét és mértékét a rendelkezésre álló anyagi eszközökhöz képest az elsőfokú iskolai hatóság a tanítóval, illetőleg tanítói testülettel egyetértőleg állapítja meg, de a segélyezés csakis természetben (tankönyvek és taneszközök, ruházat, cipő, beteg gyermekeknek gyógyszer stb.) történhetik.”

A kutatás jelenlegi állása szerint nem áll rendelkezésre arról levéltári forrás, hogy a bírságok segélyként történő felhasználását végrehajtották-e, valamint ha igen, milyen módon valósították ezt meg. A jogpolitikai cél azonban ezzel a tankötelezettség szélesebb körű biztosítása volt, nem csupán a büntetés visszatartó erejénél fogva, hanem azáltal is, hogy a beszedett összegek – természetben – éppen az érintettekhez kerültek vissza, így az segítséget nyújthatott azoknak a családoknak, ahol a gyermekek megfelelő ruha illetve cipő hiányában mulasztottak az iskolából, különösen a hidegebb hónapokban. A pénzbüntetések segély formájában való visszaforgatása azért is értékelendő volt, mert ezek a szankciók elsősorban eleve a szegényebb rétegeket sújtották, ahol a gyermeket vagy azért nem küldték iskolába, mert szükség volt már fiatal korában a munkaerejére annak érdekében, hogy a családot el tudják tartani, vagy azért, mert egész egyszerűen nem volt pénz az iskolába járáshoz megfelelő ruházatra, az abból következő megbetegedések esetén gyógyszerre.

Pécs város rendőri büntetőbírója mint elsőfokú közigazgatási hatóság – a törvény 9–10. §-ában megnevezett községi előjáróságként – 1932-ben több alkalommal adott ki büntetőparancsot a szülők ellen gyermekük igazolatlan iskolai mulasztása miatt. A büntetőparancs értelmében pénzbüntetést kellett fizetniük a város pénztárának; ez összhangban állt azzal, hogy az igazolatlan mulasztásokért kiszabott összegnek abban a községben kellett maradnia, amelyben azt a kihágás miatt kiszabták. A pénzbüntetést 15 napon belül a 14. §-ban meghatározott célra szolgáló alapba kellett befizetni, azaz az a szegény gyermekek segélyezésére volt fordítandó. A pénzbüntetés összege az igazolatlanul mulasztott félnapok számához igazodott; a vizsgált esetekben ez az összeg 3 pengőtől 8 pengőig terjedt. Behajthatatlansága esetén a kihágási büntető bíróság elzárásra változtatta át a pénzbüntetést, a törvény 10. §-a alapján. Az elzárás mértéke a feltárt levéltári iratok alapján valamennyi esetben egy napot jelentett. A kiszabott pénzbüntetés megfizetésére lehetőség volt halasztást vagy részletfizetést kérni, ennek előterjesztésére a szülő, illetve gondviselő mellett jogosult volt annak törvényes képviselője és házastársa is. A büntetőparanccsal szemben 15 napon belül lehetett tárgyalás tartását kérni, valamint fellebbezéssel élni, ha a szülő a büntetést vagy annak mértékét kifogásolta. A fenti jogorvoslati lehetőségek kihasználatlansága esetén a büntetőparancs végrehajtható volt.¹⁷

Az iskoláztatási kötelesség időtartama meghosszabbítható volt, ezáltal az első hat év, a mindennapi iskola időtartama nőtt egy vagy két évvel anélkül, hogy ez a további három év ismétlődő iskola látogatására vonatkozó kötelezettséget befolyásolta volna. Ez az intézkedés is az igazolatlan mulasztásokkal és a tankötelezettség teljesítésének kikényszerítésével állt összefüggésben. A törvény indokolása alapján

„az eredménytelenségnek túlnyomó esetben a rendetlen iskolabájarás és a sok indokolatlan mulasztás az okozója, amely körülmény nemcsak a gyakori mulasztó részére teszi lehetetlenné a kellő ismeretek elsajátítását, de rendkívül károsan befolyásolja a többi szorgalmas iskolalátogató gyermek tanulmányi eredményét is”.

Ennek megfelelően a 2. § alapján

„[h]a a gyermek az elemi népiskolai oktatásra megalapított 6 év alatt a tanítási tervben kitűzött ismereteket nem sajátította el, a tanítói testület (tanító) előterjesztésére az elemi népiskolai oktatás kötelességét az elsőfokú iskolai hatóság (gondnokság, iskolaszék) javaslatára a kir. tanfelügyelő – a továbbképző iskoláztatási kötelesség érintetlenül hagyásával – egy, esetleg két évvel meghosszabbíthatja”.

A tanfelügyelő hatáskört kapott a tankötelezettség egyedi esetekben történő meghosszabbítására. Emellett rendbírságot szabhatott ki a tankötelezettség ellenőrzéséért és végrehajtásáért felelős szervekkel szemben – fenntartva

emellett azok fegyelmi felelősségét is –, ezáltal a tanügyi igazgatás helyi szintjén hatékonyabban léphetett fel. A törvény indokolása ehhez hozzáfűzte, hogy

„a tanfelügyelői karnak régi és jogos követelése a rendbírásolási joggal való felruházás, anélkül rendet teremteni s az eljárásban eddig tapasztalt kisebb, de tömeges mulasztásokat megszüntetni sohasem leszünk képesek”.

Ez adja meg a keretét annak, hogy a baranyai tanfelügyelőség illetékességi területén vizsgáljuk a tankötelezettség végrehajtásának helyi gyakorlatát. A szülőknek, illetve gondviselőnek az iskoláztatás időtartamának meghosszabbítása elrettentő erővel bírhatott abból a szempontból is, hogy azáltal gyermeke tovább kényszerült kimaradni a család fenntartásából, később kapcsolódhatott be a munkába, így a rendelkezés alkalmas lehetett a tankötelezettség teljesítésének és az igazolatlan mulasztások elkerülésének komolyan vételére.

A törvényi rendelkezés megvalósítására az iskolaszékeknek mint elsőfokú iskolai hatóságoknak javaslatot kellett tenniük a tanfelügyelőnek arról, hogy van-e a hozzájuk tartozó iskolában olyan tanköteles, akinek iskolalátogatási kötelezettségét meg kell hosszabbítani. E javaslatra alapítva a tanfelügyelő hozta meg a döntést. Előfordulnak példák a levéltári iratokban arra vonatkozóan, hogy ilyen gyermek nem volt. A felsőmindszenti római katolikus iskola arról tett jelentést a tanfelügyelőnek, hogy tanulói körében nincs olyan, aki a 12. évet betöltötte, de a 6. osztályt nem végezte volna el, ezáltal tankötelezettségének meghosszabbítására lenne szükség.¹⁸ A somonyi római katolikus felekezeti iskola tekintetében az iskolaszék 1928 és 1930 között arról számolt be, hogy nincs olyan tanköteles, akinek tankötelezettségét a törvény értelmében meg kell hosszabbítani.¹⁹ A csobokpusztai római katolikus iskola jelentései alapján 1928 és 1931 között szintén nem volt olyan gyermek, akinek a tankötelezettségét az iskolaszék meghosszabbítani javasolta volna.²⁰ Azonos tartalmú felterjesztéssel élt a szárászi római katolikus iskolaszék.²¹

Ezzel szemben a tankötelezettség meghosszabbításának mellőzésére számtalan példát találunk a levéltári forrásokban. Jelentősen nagyobb számban fordultak elő ezek, mint a tankötelezettség meghosszabbításának elrendelése. Az indokok a meghosszabbítástól való eltekintésre változatosak voltak, azonban fő szempontként megjelent a szülő kérése a gyermek keresőtevékenységének, otthoni segítségének igénybevételére a család fenntartásához, valamint a gyermek betegsége.

1932-ben a somonyi római katolikus egyháztanács mint iskolafenntartó és elsőfokú iskolai hatóság (iskolaszék) úgy nyilatkozott a tanfelügyelőnek, hogy nem javasolja a tankötelezettség meghosszabbítását, tekintettel arra, hogy a gyermek özvegy édesanyja kilenc gyermekét napszámból tartja el, így a család fenntartásához hozzájárulhatna a gyermek, aki ekkor már 13 éves volt, azonban a 6. osztályt már nem tudta elvégezni.²²

A fent már említett csobokpusztai iskolaszék négy gyermeket nevezett meg (születési idejének és szülőjé-

nek feltüntetése mellett), akiknek a tankötelezettségét meghosszabbítani javasolta. Egy 12 éves gyermek esetében továbbította az édesapa kérését, miszerint hat gyermeke közül az érintett fiú a legidősebb, keresetére nagy szüksége lenne, enélkül nem képes a családot ruházni és élelmezni; az édesapa évi jövedelme sem haladta meg a 400 pengőt. A tanfelügyelő döntése az iskolaszék előterjesztésének megfelelően alakult, az előbbi négy gyermek tekintetében a tankötelezettséget meghosszabbította, míg az utóbbi fiú esetében ettől eltekintett, és a felmentést megalapozta.²³

Egy komlói árva fiú sorsáról számolt be 1930-ban az iskolaszéki elnök. A 12 éves gyermek két évvel korábban vesztette el szüleit, ezt követően nagybátyja gondozása alatt állt, és az 5. osztályt elvégezte. Azonban rokonánál fennálló kielégítő körülmények hiányában egy helybeli gyermektelen kisgazda vette magához, „részben szánalomból, részben, hogy gazdaságában segítőtje legyen”. Ennek fejében azt kérte a gondviselő, hogy a 6. osztály alól mentse fel a fiút; az iskolaszék a kérését támogatta, és azzal indokolta, hogy „új gondviselője szelíden és emberségesen bánik a fiúval, s hogy jelenlegi helyén a gazdaságban elfoglaltsága, gyenge tehetsége mellett hátráltatja a tanulást”.²⁴

A szavai református iskola esetében a presbitérium mint iskolaszék 1930-ban a tanító javaslatára a 12. életévét betöltött, de csupán 4 osztályt végzett lány esetében méltányolta a szülők kérését a tankötelezettség alóli felmentés iránt. Leírták, hogy a gyermek jól ír és olvas, tanulmányait hanyagság miatt nem végezte el időben; két kisebb testvére jár iskolába, „s így reá sok gyermekkel megáldott szüleinek különösen a mezei munkában nagy szükségük van. Ez a kérésük a szülőknek is.”²⁵ További két gyermek esetében hasonló körülmények folytán javasolták a felmentést a következő tanévben: „mindkét gyermek írni-olvasni jól tud, szüleik napszámosok, az őszi és tavaszi munkánál szükség van reájuk”.²⁶ 1932-ben ezzel szemben – hasonló körülmények felsorolása ellenére – a tankötelezettség meghosszabbítását kérték az iskola két tanulója tekintetében.²⁷

A baksai községi iskola iskolaszéke két gyermekre nézve kérte tankötelezettségük alóli felmentésüket. Az 5. osztályt elvégzett fiú apja „cselédember, beteges, a fiu napszám keresetével már hozzájárulhatna az amúgy is nagy család fenntartásához”. A lány csak a 4. osztályt végezte el, de esetében „oly szegény a család, hogy mindennapi kenyere is alig van biztosítva. Anyjának is napszámba kell járnia. A kis gyermekek gondozása nevezett leányra nehezedik.”²⁸

Érdeemes részletesen kitérni a somberekai római katolikus iskolaszék 1929 és 1932 közötti jelentéseire. A vizsgált iratokban minden évben az érintett (12. életévét betöltött, de 6. osztályt el nem végzett) tankötelesek iskolába járás alóli felmentését kérték. Az indokok között többször felhozták, hogy az iskola túlszűfoltta válik a következő tanévben, erre tekintettel sem tartanak ott a 12 év feletti gyermekeket. A szülők véleményét kikérve hozzáfűzték, hogy ők a tanítást időtartamának meghosszabbítását nem kérik, sőt, kifejezetten ellenzik; más kérdés, hogy a

törvény szellemiségéből az következett, hogy a szülő tiltakozása nem lehet kizáró oka a tankötelezettség meghosszabbításának, hiszen éppen azzal próbálták rábírní őket arra, hogy gyermekük ne mulasszon igazolatlanul, hogy ilyen esetben a tankötelezettség időtartama kitolható volt. Ugyanakkor az indokok körében felsorolta az iskolaszék azt is, hogy a tanulmányokban való elmaradás oka nem az igazolatlan mulasztásokban keresendő, bár azt nem fejtették ki, hogy ennek hiányában miben. A legalaposabb indok mégis az volt a fentiek mellett, hogy a további iskoláztatás a tankötelesek családjának megélhetésére súlyos terhet róna. A tanfelügyelő a hosszabbítástól eltekintett.²⁹

A sámodi református iskolaszék 1936-ban arra tekintettel javasolta a 13 éves, 4. osztályt végzett lány tankötelezettségének meghosszabbításától való eltekintést a tanfelügyelőnek, hogy tanulásban való lemaradásának az oka betegsége, amely miatt két évet kimaradt az iskolából, továbbá a gondviselőjének a megélhetéséhez nélkülözhetetlen a gyermek munkája, „annál is inkább, mivel nővérét mostanában operálták meg, így az ősz folyamán nem dolgozhat”.³⁰ 1935-ben ugyanezen iskola két tanköteles tekintetében gyakori betegeskedésre, két esetben gyenge szellemi képességeikre hivatkozva kérte a felmentésüket. Az érintett gyermekekre vonatkozóan a szülők kérelmét is mellékelték, amelyet közvetlenül írtak a tanfelügyelőnek a felmentés iránt. Az első édesapa feltárta, hogy további három kisebb gyermeke van, felesége gyakran gyengélkedik, így lánya tud segítségére lenni a ház körüli teendőkben és a kisebbek felügyelésében. A második beszámolt arról, hogy fia „most már számottevő segítséggel lehet a munkák elvégzésénél, s csakis vele tudnánk elvégezni azokat a munkákat, melyeket elvállaltunk.” A harmadik szülő a község csordásaként dolgozott, a csordát a fiával közösen őrízte: „A község lakói feltétlenül ragaszkodnak ahhoz, hogy a kondánál ketten legyünk, s így, ha fiamat nem méltóztatnak a mindennapi iskolába-járás alól felmenteni, a kenyereket veszteném el.”³¹

Előfordult olyan ügy, amikor a „tehetség hiánya” volt az oka a gyermekek tanulmányaikban való visszamaradásának. A csikóstöttösi evangélikus iskola iskolaszéke több ilyen esetet jelentett, kivétel nélkül azt javasolva a tanfelügyelőnek, hogy a tankötelezettség meghosszabbításától tekintsen el. A többi hasonló esetben sem a gyermekek munkaerejének igénybevétele, hanem tartós, illetve ragályos betegségük révén kérte a tankötelezettség alóli felmentést.³² Hasonlóan járt el az ibafai községi iskolaszék, amely hozzátette az indokokhoz – amellet, hogy a gyermekek bár „pontosan hallgatták az előadásokat”, mégis „gyengébb szellemi képességeik miatt nem tudták a kitézött ismereteket elsajátítani” –, hogy a szülők szegénységük miatt nem nélkülözhetik a gyermekeket a kereső tevékenységből.³³

A törvény indokolásából is kiténik, hogy igyekezett tekintettel lenni a gazdasági viszonyokra, a gyermekek a családi gazdaságban való közreműködése iránti igényre. Ez különösen a tanév időtartamáról rendelkező 3. §-ban nyilvánult meg, miszerint az általános tíz hónapos szorgalmi idő egyes helyeken és egyes körülmények között, a helyi viszonyok alapos mérlegelésével rövidíthető volt.

Ez azokra az iskolákra vonatkozott, amelyek tanulóinak többsége földműveléssel foglalkozó szülők gyermekeiből került ki. A rövidítés legfeljebb két hónapot jelenthetett, elrendelésére a gondnokság, illetve iskolaszék kérelmére és a törvényhatósági közigazgatási bizottság javaslatára a vallás- és közoktatásügyi miniszter rendelkezett hatáskörrel. Az évi munkanapok számát szintén a vallás- és közoktatásügyi miniszter állapíthatta meg rendelet útján, tekintet nélkül az iskolák jellegére, azaz nemcsak az állami, de ugyanúgy a felekezeti, községi, egyesületi fenntartású iskolák sem térhettek el a kultuszminiszter rendeletében meghatározott szorgalmi időtől, ezzel a szülők nem kerülhették ki a tanítást más jellegű iskola választásával.

Az utóbbi két rendelkezést – a tankötelezettség meghosszabbítását, illetve annak mellőzését és a szorgalmi idő rövidítésének lehetőségét – összegezve, és a gyermekek által a családi gazdaságban végzett munka szerepével összhangban értelmezve megállapítható, hogy a törvény igyekezett egyensúlyt teremteni a tankötelezettség megvalósítása és a reális gazdasági érdekek között. Az indokolásban a jogalkotó megállapította, hogy „a büntetések tekintetében mértéket kell tartani, mert a tanügyi igazgatás szigora nem mehet addig, ahol az már a család létfenntartását lényegesen megnehezítené”. Ezt a célt szolgálta egyrészt a tíz hónapos szorgalmi idő rövidítésének lehetősége, másrészt az, hogy a miniszternek lehetősége volt arra, hogy „a törvény végrehajtása kapcsán a mulasztások elbírálása körül egyes vidékek, esetleg egyes családok speciális gazdasági viszonyainak figyelembevételét is elrendelhesse.” Összegezve a törvény indokolása is megállapította, hogy

„[a]z ilyen engedmények kilátásba helyezése, valamint az a körülmény, hogy a népiskola továbbképző tanfolyamára utalt nagyobb 12–14 éves gyermekek – akiknek munkaereje már nagyobb gazdasági értékkel bír – iskolai lekötöttsége a szorgalmi idő tartama alatt, a vasárnapot nem számítva tényleg amúgy is legfeljebb a hét két félnapjára terjed, azokat is megnyugtathatja, akik az iskoláztatási köteletség szigorú végrehajtásában gazdasági érdekeket látnak veszélyeztetve”.

Az ezt követő időszakban a vallás- és közoktatásügyi miniszterek intézkedéseket tettek az iskolarendszer helyreállítása érdekében is, miután a tankötelezettség kikényszerítésének jogszabályi háttere adott volt. Ebben a körben említendő Klebelsberg Kunó iskolaépítési tevékenysége, majd Hóman Bálint intézkedései az iskolák államosítására, állami támogatással történő további fejlesztésére. A két meghatározó kultuszminiszter nevéhez fűződik a tankötelezettség biztosításának elősegítése is, előbbi a falusi és tanyasi népiskolák számának bővítésével igyekezett az iskolák zsúfoltságát megszüntetni, és ezáltal a tanköteles korú gyermekek iskolai elhelyezéséről gondoskodni: több ezer új iskolai tanterem és tanítói lakás megépítésére került sor mindössze pár év alatt,³⁴ szem előtt tartva, hogy „minden egészséges népoktatásnak a mindennapi elemi iskolán kell felépülnie és minden továbbképző és hasonló csak másodrangú kérdés”³⁵; utóbbi pedig – folytatva

elődje munkáját, bár politikája miatt az utókort jobban megosztva³⁶ – tovább bővítette az intézményrendszert,³⁷ és részletezte a tankötelezettséget, valamint bevezette a nyolcosztályos oktatást.³⁸

Összegezve a tankötelezettség megvalósításának helyzetét az 1920-as években megállapítható, hogy a városokban a túlszűfolttság, vidéken pedig az iskolahiány és a gyermekek munkaerejének igénybevétele már az eddigieknél is komolyabb gondot jelentett, a tankötelezettség megvalósítását ellehetetlenítette, a közoktatáspolitikai területét átható kultúrfölény megvalósítását pedig nemhogy nem segítette, de éppen gátolta. Ezekből következően szükséges volt egy-

részt a tankötelezettség megvalósításának kikényszerítése, amelyre az 1921. évi XXX. törvénycikk jelentette a jogszabályi alapot, másrészt elengedhetetlen volt az intézményrendszer fejlesztése. A szülői gondozás kérdése azonban továbbra is lényegi pontját képezte a tanköteles gyermekek viselkedésének. Ahogy arra több írásban is felhívták a figyelmet korabeli szerzők, ebben az életkorban a családi környezet számottevően befolyásolta – ahogy befolyásolja ma is – a gyermekek viselkedését, így elsősorban a szülő és a gyermek, másodsorban a család és az iskola viszonyában kellett a megoldást keresni, többek között a tankötelezettség teljesítésének sikerességéhez is.

NIKLAJ, PATRÍCIA DOMINIKA

Das Gesetz XXX aus dem Jahr 1921 über die Gewährleistung der Erfüllung der Schulpflicht und die Ausübung der Schulpflicht in Baranya

(Zusammenfassung)

Der Beitrag konzentriert sich auf das Gesetz XXX von 1921 über die Erfüllung der Schulpflicht. Die primäre Forschungsfrage ist, inwieweit die Arbeit der Kinder auf dem landwirtschaftlichen Familienbetrieb ihren Schulbesuch beeinflusst. Um den gesetzlichen Rahmen und seine Auswirkungen auf den Alltag zu untersuchen, werden

die Dokumente der Schulinspektor von Pécs und Komitat Baranya des Komitatsarchivs Baranya des Ungarischen Landesarchivs, als Quelle verwendet. Die Untersuchung zielt also darauf ab, die Rechtsvorschriften zu analysieren und die darauf basierende Praxis in Baranya aufzudecken.

NIKLAJ, PATRÍCIA DOMINIKA

Act XXX of 1921 on ensuring the fulfilment of compulsory education and the practice of compulsory education in Baranya

(Abstract)

The focus of this study is on Act XXX of 1921 on the fulfilment of the compulsory education. The primary research question is the impact of children's work in the family on the completion of the obligation to attend school. To examine the legal framework and its impact

on everyday life, the documents of the School Inspectorate of Pécs and Baranya County in the National Archives of Hungary Baranya County Archives are the basis. Accordingly, the study aims to analyse the legislation and to reveal the Baranya practice based on it.

Jegyzetek

¹ A TKP2021-NKTA-51 számú projekt a Kulturális és Innovációs Minisztérium Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával, a TKP2021-NKTA pályázati program finanszírozásában valósult meg.

² 1921. évi XXX. törvénycikk indokolása az iskoláztatási kötelesség teljesítésének biztosításáról.

³ Lásd például NIKLAJ Patrícia Dominika: A nyolcosztályos népiskolai oktatás bevezetésének hatása az iskoláztatással kapcsolatos szülői felügyeleti jogra. *Diké*, 2019. 1. sz. 101–110. p. DOI: <https://doi.org/10.15170/DIKE.2019.03.01.08>; Uő: A szórvány magyar tanköteles gyermekek családon kívüli elhelyezése Baranyában az 1941–1942-es tanévben. *Diké*, 2021. 1. sz. 162–173. p. DOI: <https://doi.org/10.15170/DIKE.2021.05.01.11>; Uő: A szülők jogai és kötelességei az iskoláztatással kapcsolatban a 20. század kezdetén. *Diké*, 2018. 2. sz. 51–65. p. DOI: <https://doi.org/10.15170/DIKE.2018.02.02.04>.

⁴ MNL BaML IV. 401. a) 290/1898.

⁵ MNL BaML VI. 502. 18/1919.

⁶ 1921. évi XXX. törvénycikk indokolása az iskoláztatási kötelesség teljesítésének biztosításáról. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?-docid=92100030.TVI>.

⁷ KORNIS Gyula: *Kulturpolitikánk irányelvei*. Budapest, 1921. Athenaeum, 7. p.

⁸ 1921. évi XXX. törvénycikk indokolása az iskoláztatási kötelesség teljesítésének biztosításáról. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?-docid=92100030.TVI>.

⁹ KORNIS 1921. 6. p.

¹⁰ Lásd NIKLAJ Patrícia Dominika: A közoktatási intézményrendszer fejlesztésének jogi kihívásai az 1920-as években. In KORSÓSNÉ DELACASSE Krisztina – MÁTHÉ Gábor – MEZEY Barna (szerk.): *A közép-európai régió és a nyugati hatások: A tradicionális jog alakváltozásai*. Budapest, 2023. Gondolat, 183–190. p.

¹¹ 1921. évi XXX. törvénycikk indokolása az iskoláztatási kötelesség teljesítésének biztosításáról. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?-docid=92100030.TVI>.

- ¹² Vass a közoktatásügyi miniszteri pozíciót 1920. december 16. és 1922. június 15. között töltötte be. BÖLÖNY József: *Magyarország kormányai 1848–1975*. Budapest, 1978. Akadémiai Kiadó, 64–65. p.; Vass József oktatásügyi tevékenységének alapjairól bővebben lásd MANN Miklós: *Magyar oktatáspolitikusok 1848–1998*. Budapest, 2001. Oktatási Minisztérium, 95–118. p.
- ¹³ ROMSICS Ignác: *Ellenforradalom és konszolidáció*. Budapest, 1982. Gondolat, 224–225. p.
- ¹⁴ 1921. évi XXX. törvény cikk indokolása az iskoláztatási köteleesség teljesítésének biztosításáról. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?-docid=92100030.TVI>.
- ¹⁵ Lásd FEHÉR Katalin: Oktatásügy. In KOLLEGA TARSOLY István (szerk.): *Magyarország a XX. században. V. kötet. 2. Társadalomtudományok*. Szekszárd, 2000. Babits Kiadó, 461. p.; RAVASZ János – FELKAI László – BELLÉR Béla – SIMON Gyula: *A magyar nevelés története a feudalizmus és a kapitalizmus korában*. Budapest, 1960. Tankönyvkiadó, 166. p.
- ¹⁶ MANN 2001. 101. p.
- ¹⁷ MNL BaML VI. 502. 1453/1/1932; 1339/1/1932; 250/1/1932; 1088/1/1932; 1094/1/1932.
- ¹⁸ MNL BaML VI. 502. 1832/1932.
- ¹⁹ MNL BaML VI. 502. 112/1930; 133/1929; 99/1928.
- ²⁰ MNL BaML VI. 502. 128/1929; 112/1931; 1852/1932.
- ²¹ MNL BaML VI. 502. 107/1932; 2235/1931.
- ²² MNL BaML VI. 502. 1853/1932.
- ²³ MNL BaML VI. 502. 1852/1932.
- ²⁴ MNL BaML VI. 502. 1841/1932.
- ²⁵ MNL BaML VI. 502. 25/1930.
- ²⁶ MNL BaML VI. 502. 2015/1931.
- ²⁷ MNL BaML VI. 502. 29/1932.
- ²⁸ MNL BaML VI. 502. 1780/1932.
- ²⁹ MNL BaML VI. 502. 1608/1932; 185/1931; 99/1932; 132/1931; 1851/1931; 101/1930; 236/1929; 2461/1929.
- ³⁰ MNL BaML VI. 502. 166/1936.
- ³¹ MNL BaML VI. 502. 181/1935.
- ³² MNL BaML VI. 502. 244/1932; 337/1931; 258/1930; 300/1929; 450/1929.
- ³³ MNL BaML VI. 502. 76/1931.
- ³⁴ ROMSICS 1982. 211. p.; FEHÉR 2000. 460. p.
- ³⁵ Klebelsbergtől idézi HUSZTI József: *Gróf Klebelsberg Kunó életműve*. Budapest, 1942. Magyar Tudományos Akadémia, 242. p.
- ³⁶ Ennek a kérdésnek kifejtését lásd például UJVÁRY Gábor (szerk.): *Hóman Bálint és népbirósági pere*. Budapest, 2019. Ráció; UJVÁRY Gábor (szerk.): *Történelmi áttekélés: Hóman Bálint, a történész és a politikus*. Budapest, 2011. Ráció.
- ³⁷ Bővebben lásd HÓMAN Bálint: *Magyar sors – magyar hivatás*. Budapest, 1942. Athenaeum; Uő: *Művelődéspolitikai Magyar Történelmi Társulat; MANN Miklós: Oktatáspolitikusok és koncepciók a két világháború között*. Budapest, 1997. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 79–126. p.; LAKI János: A népiszkolák fejlődése, illetve stagnálása a két világháború közötti Baranyában. In SZITA János (szerk.): *Baranyai helytörténetírás*. Pécs, 1983. Baranya Megyei Levéltár, 213–254. p.
- ³⁸ Lásd NIKLAI Patrícia Dominika: Challenges of Developing the Institutional System of Public Education in the 1920's in Hungary. *Diké*, 2022. 2. sz. 21–30. p.; Uő: Die Volksunterrichtspolitik von Bálint Hóman und die Schulgründungen im Komitat Baranya zwischen 1932 und 1942. *Beiträge zur Rechtsgeschichte Österreichs*, 2020. 2. sz. 249–259. p. DOI: <https://doi.org/10.1553/BRGOE2020-2s249>.

